

angaanga maata a te Atua, akakoro iora maua i te manako e apai katoa i e

TUANGA 4 AITUTAKI

TO JOHN WILLIAMS MA TAE ANGA KI AITUTAKI 1821

Okotoba ra 26, 1821

⁷² *Fugitive Papers Supplement*; June, 1899, Edited in Mangaia.

I te marama Tepetema i te mataiti 1821, kua tae atu te pai ko te *Westmoreland* ki Raiatea e te aere ra ki Sydney. Kua aravei atu a John Williams i te rangatira o taua pai ra e kua akakite atura kia ia i tana e manako ra, koia oki, kia apai atu i tetai nga orometua⁷³ Maori ki Aitutaki. Kua akatika te rangatira pai, e kare katoa aia e pati i te moni e tutaki i te patete.⁷⁴ Kua akakite atura a John Williams i taua manako ra ki te Uipaanga Ekalesia. Mataora rava akera ratou i taua manako ra; iki iora ratou ie tokorua diakono:⁷⁵ ko Papeiha e Vahapata, no taua angaanga ra. Kia tae ki te ra 15 no Okotoba i taua mataiti ra, kua akaruke iora te pai no Sydney. I taua ra tikai ka akaruke ei te pai ia Raiatea, kua rave ia tetai pureanga no te akatapu anga ia Papeiha ma no taua angaanga ra.

Kua tapae atura te pai na Aitutaki e kua tae iora ki reira i te ra 26 no Okotoba.⁷⁶ Kia tutau to ratou pai; kua koropini ia ratou e te au vaka e manganui e ma te turituri maata tikai. “Kua maeva maata te Maori,” ina John Williams ei, “e ta ratou tu e tu etene taae ia. Kua tipatipa ia tetai papaki mei te upoko e tae rava atu ki te vaevae; kua amoia to tetai papaki kopapa ki te one rengarenga e te muramura; kua akatuke tetai aronga i to ratou au kopapa ki te ngarau; e kua pera to ratou tu i te uraura e te maeva kare e aite.”⁷⁷

⁷³ ‘orometua’ me taiku au i teia ingoa orometua i te reira tuatau, kare mei te au orometua i teia tuatau, koia oki, kua akatainu ia.

⁷⁴ *Fugitive Papers Supplement*; June, 1899, Edited in Mangaia.

⁷⁵ *To Live Among the Stars*, na John Garrett; kapi 82

⁷⁶ *Tihoni Wiriamu*, na Purune vaine i papai, 1935., kapi 29; *Memoirs of the Life of the Rev John Williams*, na Ebenezer Prout, 1843., kapi 102. Te vai katoa nei tetai tata anga e kua na mua te pai ki te enua Mangaia i mua ake ka aere atu ei ratou ki Aitutaki i te ra 26 no Okotoba, 1821. Ka kitea teia manako ki roto i te buka ta William Gill i tata, *TE EKALESLIA A IESU, Church History*; 1897, kapi 74. Te akakite nei a William Gill e i to John Williams ma tere i te mataiti 1821, kua tapae ana te pai na Mangaia. Penei rai e kua pera ana te pai; kare ra a John Williams i taiku ana i roto i tana buka. Te rua, eaa a John Williams ma i kore ei i kite e koai to Mangaia ka tono ia’i te au orometua Maori ki uta i te enua ma ta ratou nga vaine i te mataiti 1823. I Mangaia, kare ratou i ariki ia na e kua rave kino ia te nga vaine tei aere atu ki uta. Mei mate katoa a Papeiha, naringa kare te pupui i runga i te pai i akaaruru ia ana. Kua maramarama katoa ta William Gill tata anga no runga i to John Williams aere anga ki Mangaia i te mataiti 1823; ko te tuatau oki teia i oki akaou mai ei aia i te rua o te taima ki Aitutaki te ka kitea ki roto i teia au buka: *A Narrative of Missionary Enterprises in the South Seas; Te Ekalesia a Iesu, Church History; 1897. Journal of John Williams 1823.*

⁷⁷ *Fugitive Papers Supplement*; June, 1899, Edited in Mangaia.

I reira kua ariki ia atu a Tamatoa ariki [tamaiti] kia aere ki runga i te pai e kua akakite ia atu kia ia i tei tupu ki te au atua idolo o Raiatea. Kia akarongo a Tamatoa i taua tuatua ra; kua uiui atu aia kia John Williams no runga i tetai au atua idolo, “Teiea Tangaroa nui? Teiea Koro?”⁷⁸ Kua akakite atu a John Williams, “Kua pou i te a’i.” I reira kua maata tikai to te ariki poitirere i teia tei tupu. I teia e tupu nei, tei te akara matariki te iti tangata Aitutaki, ko tei aru atu ia Tamatoa ki runga i te pai, i te tamaiti a John Williams ia John. E toru mataiti e e iva ona marama i taua atianga ra. Kua inangaro tikai to Aitutaki e kia vaio atu a John Williams ma i taua tamaiti ra ki o ratou e ka akariro iaia ei ariki no ratou. Kare ra a John Williams ma i ariki na i taua patianganga ra e kua riri tikai to Aitutaki. I reira kua akaruke atu a John Williams i te nga missioneri Maori ia Papeiha⁷⁹ raua ko Vahapata. Kua aravei atura te ariki a Tamatoa ia Papeiha ma, ma te ongi⁸⁰ pakari tikai ki te putangiu. Kua ariki a Tamatoa i te patianganga a John Williams no runga i taua nga missioneri ra e kua akaruke katoa atura a John Williams ma i tetai au apinga aroa na ratou. Kua riro tikai te reira ei mea mareka ia e Tamatoa.

Te Tuatua no te enua Rarotonga

Ia John Williams e tuatua ra kia Tamatoa, i runga i taua pai ra, kua rauka mai te tuatua kia ia no runga i tetai au enua ko tei vaitata ki Aitutaki. Ko

⁷⁸ ‘Koro’ ko ta te Tahiti ingoa no teia atua, ko ‘Oro.’ Te tika anga - O Rongo, Ko Rongo, *Myths and Songs* 1876, na William Wyatt Gill kapi 14.

⁷⁹ Ko Papeiha, me kore ra, ko Papehia. E tangata aia no roto mai i te Ekalesia, ta John Williams i tiaki i Raiatea. Te vai katoa nei te tuatua a te uanga Papeiha ma i Rarotonga nei i teia ra e, e tangata Borabora aia. Ka kitea teia manako ki roto i te buka ta Taira Rere i tata, *History of the Papehia Family*, 1977; kapi 1- 6. Kare katoa oki te enua Borabora i mamao mei Raiatea atu.

I roto rai i teia buka, kua akakite a Taira Rere, e ko ta te Rarotonga akatangi anga i teia ingoa no Papeiha, mari ra, e Papehia. Ko teia rai ta te Rarotonga akatangi anga i teia ingoa. Penei oki e no te rauka ngata i te tangata Rarotonga i te akatangi anga i te ingoa Raiatea o Papeiha, i rauka mai ei te ingoa Papehia. I teia ra rai, e mea rauka ngata i tetai ua atu tangata Rarotonga i te akatangi i teia ingoa Papeiha; e mama ake te ingoa Papehia. Ko taku akarongo anga i te tangata Tahiti me akatangi i teia ingoa ‘Papeiha’ e ‘Papeisha.’

⁸⁰ *John Williams*, na J. J. E., kapi 43; “...rubbed noses....” Ko te Maori o New Zealand te rave na i teia tu aravei anga i teia tuatau.

Rarotonga oki tei maata i taua au enua ra. Kua akarongo katoa na a John Williams i te tuatua o tetai o teia au enua ki roto i te au buka ko tei tata ia i Beritane. I Raiatea katoa, kua akarongo na aia i te tuatua no runga i teia enua nei ko Rarotonga.⁸¹ Tetai katoa ta John Williams i kite, kua kite katoa teia iti tangata Aitutaki i te au enua i te pa enua Tahiti e pera katoa ki te au enua i to tatou pae moana, to te tua Tokerau e to te tua Tonga.

TO TE EVANGELIA TUPUANGA I AITUTAKI

Okotoba ra 26, 1821

Kua eke atura te nga missioneri Maori ki runga i te vaka maata o te ariki o Tamatoa e kua tere atura ratou ki uta e kua akaruke katoa atura te pai no Sydney Australia.

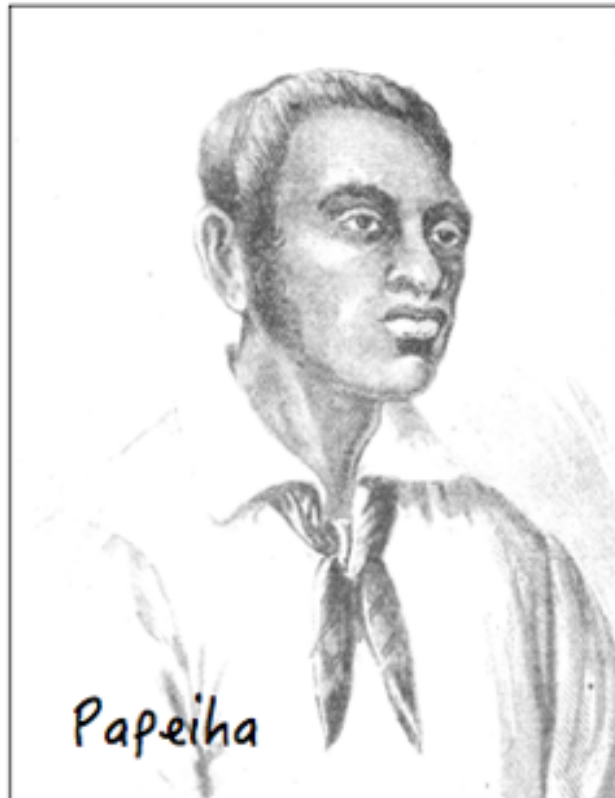
Kia tae atu ratou ki uta, kua arataki ia atu raua ki te au marae kia akatapu ia ki to ratou au atua idolo. Kua rave maroiroi tikai teia nga missioneri i te ako anga i te iti-tangata Aitutaki i te Evangelia no Iesu Mesia. Kua timata katoa te au tangata etene i te akaparuparu i teia nga missioneri i ta raua e rave ra. Kua tuatua ia raua e, “. . . e rua puru panu, i urii ki uta e te ngaru....”⁸² Noatu oki teia, kua akapapu atu teia nga missioneri e ka oki akaou mai te pai e ka kimi ia mai raua e me te meitaki ra, me kare. Ka apai katoa mai taua pai ra i tetai au apinga aroa na ratou. Tokoiti tei ariki i ta raua tuatua, e maata tei kore i ariki.

⁸¹ *A Narrative of Missionary Enterprises in the South Seas*, na John Williams., 1837, London; kapi 58- 59. E tua oki teia no tetai pa'u maata ko tei akatapu ia ki runga i te marae i Opoa, Raiatea. Inara, i reira kua inangaro te iti- tangata Raiatea e ka tamate ratou i te iti-tangata Rarotonga no to ratou vareae oki i te tu kite tikai o to Rarotonga i te ura. Kare ra i manuia na teia manako no ratou, no te mea, kua apaina ia taua enua ra ma te au tangata katoa, e to ratou atua idolo, ki te pae Tonga, koia oki, ki Raro-i-te-Tonga.

⁸² *TE KARERE*, 1899. No 10, October, Mangaia.

Te Pai tei tae ki Aitutaki 1822

Inara, kia tae mai tetai pai i te mua o te mataiti 1822 e kia takinga meitaki atu te rangatira o taua pai ra i te aronga mana, ma te aroa atu ia ratou ki te au toki,

e tetai au apinga ke; kua oronga katoa atu te nga missioneri i te au puaka e te puakanio ki te tupuna o te ariki o Tamatoa. Kua rave taua tupuna ra i taua au manu ra e kua tu'a ki te aronga mana. Kua riro tikai teia ei akara anga meitaki ki te au tangata o Aitutaki no te nga missioneri e pera katoa no te tuatua o te Evangelia. Kua kore i reira ta ratou tamanamanata anga i nga missioneri, kua tuatua iora ratou, "Ina, i tuatua ana matou e, e puru panu teia nga tangata, e ina, e oa to raua tei apai mai i te pai Papaa ki ko nei e kimi i to raua tu, e e apai mai i te au apinga

tuke kare matou i kite ana mei ito mai. I akavaavaa ana matou ia raua, ma te karanga e e pikikaa, e ina, kua kite matou e, e tuatua mou ta raua.”⁸³

Ko Faaori te Missioneri Maori 1822

Teia tetai mea meitaki ko tei tupu i te tae anga taua pai ra ki Aitutaki, koia oki, no runga i te missioneri ko Faaori.⁸⁴ Kia kake atu aia ki uta i te enua, kua aere maira te au etene e manganui e kua mou iaia, e kua apai atu iaia ki to ratou marae, e e tuku atu iaia ki to ratou au atua idolo. Kua nana atura Faaori i tona mata ki taua idolo maata, e e ta iaia, ma te karanga atu ki te aronga etene:

No te aa kotou e kore e tungi i teia vaarua kino ki te ai e teia marae katoa?
Na Satani ia; no te aa kotou e vaoo ua i konei? Ko teia mea ta kotou e akara
nei e mea pikikaa ua ia.

Kua tuatua mai ra te etene,

E aronga poiri ua matou katoa; kua tapekaia matou ki roto i te poiri mei ito
mai, e kare matou e kite i te tuatua mou.

Kua karanga atura Faaori,

Ko teia te tuatua mou ta to kotou au Orometua⁸⁵ e kave mai no kotou; e ariki kotou
i taua tuatua ra e ka ora kotou i reira.

⁸³ *TE KARERE*, 1899. No 10, October, Mangaia.

⁸⁴ *FUGITIVE PAPERS SUPPLEMENT*, 1899. June, Mangaia. No roto oki teia au tuatua i te leta ta Papeiha e Vahapata i tata kia John Williams i te marama ia Aperira, i te mataiti 1822. Ko te au tuatua oki teia no te tuatau mua o te tupuanga o te Evangelia ki Aitutaki.

⁸⁵ Te tuatua Orometua. I ta tatou i marama, ka tau teia tuatua ki tetai uatu e rave ra i t angaanga a te Atua. E kapiki ana oki tatou i te tangata me rave angaanga na i mua i te atarau e e Orometua. Ko teia te aiteanga o teia tuatua me taiku iana tetai uatu tangata e rave ra i te angaanga a te Atua mei ia Papeiha ma e pera katoa ratou tei tono ia ki te pa enua no te rave i te angaanga a te Atua. Tetai ingoa ka tau no teia au tangata mari ra e Tutu-evangelia. Kare au i akakotinga ua i teia tuatua kia ratou ua tei akatainu ia.

Kia akarongo ratou i taua tuatua ra kua karanga mai ratou kia ia kia aere koe e akakite atu kia Williams e, me aere mai aia kia matou ka tungi matou i to matou au idolo, e ka opara matou i te au marae, e ka ariki i te tuatua a te Atua mou.

Tamatoa Tupuna e te Tamaine Akaperepere

Kia akaruke mai taua pai ra, kare i roa na i muri mai, kua inangaro te iti-tangata e kia akakore ia te akonoanga etene e kia apii ia ratou ki te au akonoanga o te Evangelia.⁸⁶ Kareka te tupuna o Tamatoa kua mou aia i tona au peu etene. E takurua etene ta ratou i taua tuatau ra, e kua kai roa ratou i taua takurua ra i te au ebedoma e manganui. Kua anoano te tangata kia akakore ia te takurua, kare ra taua toa ruaine i akatika ana; kua noo mou aia ki te marae e kia oti te au peu etene i te rave ia. Kia noo rai aia, kua rokoia e te maki tetai tamaine akaperepere nana ra, e maki maata tona. Kua apai mai te au taunga i te au atinga ki te au idolo, e kua putuputu ratou, te popongi e te aiai, i tera ra i tera ra, kia tupu akaou te maroiroi o taua tamaine ra. Kua tupu rai te maki e kua mate takiri taua tamaine ra. Kua maata te aue o te ariki i te matenga o tana tamaine; akamou iora aia i tona manako e akaruke i taua au atua tei kore i akono i tana atinga, e e takinga kino atu iaia; no reira aia i akaunga atu i tana tamaiti i te ra apopo, kia tutungi aia i taua marae nona ra ki te ai. Kua tutungi katoa nga marae ke e rua tei vaitatao e kua pou i te ai. Kua riri taua tamaiti ra ki te au idolo no te matenga o tona tuaine, no reira aia i oro atu ki tetai marae maata, tei reira te tangata e manganui, i te apai anga mai i to ratou au atinga, e kua akamata katoa aia i te tutungi i taua marae ra, kare ra te tangata i akatika; kua mou ratou iaia ma te apai ke ia.

Te au Marae e te au Idolo kua pou i te a'i

⁸⁶ *TE KARERE*, 1899. No 10, October, Mangaia. Ko teia au tuanga katoatoa no te tupuanga o te Evangelia ki Aitutaki, no roto i teia Karere.

No te maata o te taitaia ki roto i te ngakau o te tangata Aitutaki, ratou i kite i teia au mea ra, no reira ratou i aere mai mei tera tapere tera tapere, i te ra Sabati i muri ake i te matenga o taua tamaine a te ariki ra, e kua titiri ratou i to ratou au idolo ki te pae vaevae o nga orometua ra, ma te karanga mai e, ka akamori ratou ia Iehova. E kua akapera katoa mai tetai papaki ki roto i taua ebedoma katoa ra, e kia tae akaou mai te Sabati kare rava tetai tangata toe i roto i taua enua katoa tei mou i te akamori idolo.

Kia tae ki te Sabati e toru i roto i te marama Decema kua pou te au marama 15 mei te tae anga mai o nga orometua ki taua enua ra, ei reira i kitea taua akara anga mataora rava, koia oki te uipa anga o te tangata katoatoa ei akamori i te Atua okotai, te Atua ora e te tuatua mou. No te kore e are e tau no taua uipa anga maata ra no reira te tangata i akaputuputu ia ki raro ake i te pu utu e te pu ii, e kua riro te rau o taua au rakau ra ei tamaru anga i te vera o te ra, e kua angi marie te matangi mei te moana mai ki roto i te au rara rakau.

Kia oti te au pure i taua ra manako ia ra, tuatua atura Papeiha ki te tangata tini ka uipa akaou ratou i te ra apopo e ka akakite atu aia kia ratou i tetai au mea mamaata. Kua uipa te enua katoa i te taime i akakoro ana, e kua na mua aia i te tuatua kia ratou i te maata o te angaanga ta ratou i rave ana i muatangana i te patu anga i te au marae no to ratou au atua pikikaa e reira aia i akamaroiroi atu ia ratou kia maata atu rai to ratou maroiroi, e te ririnui, e te pakari i te rave anga i te angaanga a te Atua Tapu. E rua tana tuatua kia ratou; tera te mua: ka tutungia te au marae ravarai ki te ai, e ka apai mai ratou i te au idolo kia ia kia apai naia e ia. Kua inangaro oki teia nga missioneri e kia apai katoa ia tetai o teia au idolo nei ki Raiatea kia kite te au orometua Papaa e pera katoa te au mema Ekalesia e eaa te tupu ra i Aitutaki.

Tera te rua o te tuatua, kia akamata vave ratou i te patu i tetai are no te pure kia Iehova. Kua akatika te tangata katoatoa i aua nga tuatua ra ma te rekareka. Kia

oti taua uipa ra aere atura te tangata e tutungi i te marae ravarai i tera ngai i tera ngai, e kua tae ki te ra apopo kare rava tetai marae toe tei kore i opara ia ki raro. Ei reira te tangata katoatoa i aere mai ana, e nuku maata rava, mei tera tapere tera tapere, kua na mua te toa e te taunga e kua aru mai te tangata tini, ma te apai mai i te au idolo ta ratou i akaruke ana, ma te tuku ki raro i te pae vaevae o nga orometua, e kua tutaki nga orometua kia ratou i tetai au puka rikiriki ke ke.

Te Are Pure mua o Aitutaki

Kia akamata ratou i te patu i taua are pure ra, kua kite te nga missioneri i te tu tuke tikai o te maani are a te iti-tangata Aitutaki ki ta ratou i kite i te au missioneri Papaa i Tahiti. Kia oti te au patu o te are i te akatuia, e te au rakau no te tapoki are katoa, kua rave nga orometua i tetai rau ara, okotai maro te roa, e kua tamata raua i te ato i te rau mei raro mai e tae rava atu ki te tauu; e kia kite te tangata i te tu o taua angaanga ra, akamaroiroi rava atura ratou i te rave, e kia pou nga ra e iva kua oti taua tapoki are ra. I te mea e kua inangaro te nga missioneri i tetai umu ngaika no taua akakoro anga ra; kua akakite atu ra raua ki te aronga mana e kia akaunga i te tangata e tipu i te vaie e kia maata rava. Kia oti kua aere atura ratou ki taatai e kua tari mai i te toka ngaika e kua tuku ki runga i te vaie. Te rave ua ra oki te au tangata i taua angaanga ra ma te kite kore ratou e eaa tikai te akakoroanga o taua angaanga ra. Kia papa taua au mea ra, kua akakite atura taua nga missioneri ra e kia ta'u ia taua umu ra. Kia kite te tangata i te vaie i te ka ua anga kua umere ratou, e kua maeva, ma te tuatua atu tetai ki tetai:

Aue te pakari o teia au manuiriri! kua ta'u raua i te toka! kua ta'u raua i te toka! e angi e te matangi e, kia uriia te meika e te kuru; kare tatou e mate akaou i te pongi; te apii mai nei te au manuiriri ia tatou kia ta'u i te toka ei kai!

Kia kite te nga missioneri i teia, kua akakite atura raua ki te iti-tangata e auraka ratou e manamanata, mari ua kia noo marie ratou e kia akakoromaki. Kia tae ki tera mai ra, kua oro atu te tangata ki taua umu ngaika ra, i te popongi akirata e akara e eaa tei tupu. Ina, kua riro taua toka ei one pueu, va ua atura ratou i te kite i tona maru e tona teatea; e no te maata o ta ratou rekareka kua ta teatea ratou i to ratou au pare e te pareu ki taua ngaika ra, ma te oriori aere ki roto i te oire.

Kua taviri nga orometua i tetai ngai i te patu o te are pure, tavai iora raua i tetai manga o taua toka ta'u ma te one teatea e tetai manga vai, pei iora raua ki runga i taua ngai i taviriia ra. E kua paruru raua i taua mea ra ki te au moenga, ma te arumaki atu i te tangata kia aere ke, ka kanga aea ratou i te angaanga tei kore e pakari. I tera mai ra, kua aere mai te au tangata; mei te au tane, te au vaine, te au tamariki no te akara i taua mea umere ra. Kia rave ke ia te paruru kua umere ratou i te kite i taua patu teatea e te manea. Kua akavaitata mai ratou e kimi i tona tu; kua ongi tetai papaki i taua patu ra, ma te karanga mai e:

E mea tu ke teia! E mea tuke teia! Kua riro te toka mei raro mai i te moana e te one taatai ei meitaki ki tei akamori i te Atua ma te akono i tana tuatua ora.

Kia oti taua are pure ra i te maani ia; kua tapapa mai iora ratou ia John Williams e kia riro nana e akatuera i taua are ra.

JOHN WILLIAMS TEI SYDNEY I AUSTRALIA

1821